
ІСТОРІЯ

УДК 37(091)+008](477.8)»12/16»

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/75-3-1>**Володимир КЕМІНЬ,***orcid.org/0000-0002-1372-7968*

доктор педагогічних наук,

професор кафедри практики англійської мови і методики її викладання
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
(Дрогобич, Львівська область, Україна) volodymyrket@gmail.com**Галина КЕМІНЬ,***orcid.org/0000-0001-8708-3950*

кандидат педагогічних наук,

доцент кафедри практики англійської мови і методики її викладання
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
(Дрогобич, Львівська область, Україна) keminhalyna@dspu.edu.ua

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У XIII–XVII СТ.: ОСВІТА, КУЛЬТУРА, ІДЕНТИЧНІСТЬ

У статті описано освітні та культурні процеси, які відбувалися у XIII–XVII ст. на територіях колишньої Київської Русі, які потрапили до складу Великого Литовського князівства, Польщі та Угорщини.

Нами досліджено, що Західноукраїнські землі зазнали менших руйнувань, що дало їм змогу зберегти свою освіту і культуру. Основними культурно-освітніми центрами тут виступають Львів, Володимир-Волинський, Луцьк та ін.

Входження українських земель до складу Литви, Угорщини та Польщі не могло пройти безслідно для української культури, релігії (православної) та школи. Гуманізм та Реформація дали сильний поштовх розвитку освіти й науки у Європі. У великій кількості виникають єзуїтські школи, привабливість яких пояснювалася передовсім безкоштовністю навчання, можливістю навчання для дітей різних суспільних верств, гуманістичною навчальною програмою та необтяжливою релігійною програмою.

Значна увага у статті приділена дослідженню діяльності колективних органів – братств, національно-релігійних та громадсько-культурних організацій, поява яких наприкінці 16 – на початку 17 століття була зумовлена тим, що українські землі були окуповані Річчю Посполитою, а українська культура опинилася в ситуації обмеження.

На основі вивчених матеріалів з'ясовано, що з другої половини XVI ст. на територію України протестантство йшло двома шляхами – через Польсько-Литовське князівство (завдяки відомому політичному й релігійному діячеві князеві Радзівілу) та Трансильванію (завдяки трансильванським князям Ракоці).

Зроблено висновки, що впродовж періоду, який аналізується у статті, православні школи, які діяли в Україні на той час, не могли скласти конкуренції єзуїтським та протестантським школам, привабливість яких серед дітей української шляхти сприяла руйнуванню їхньої ідентичності, відривала їх від українського кореня.

Ключові слова: Галицько-Волинське князівство, Польсько-Литовська держава, українська шляхта, єзуїтські школи, протестантство.

Volodymyr KEMIN,*orcid.org/0000-0002-1372-7968*

Doctor of Pedagogical Sciences,

Professor at the Department of English Language Practice and Methodology of its Teaching
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
(Drohobych, Lviv region, Ukraine) volodymyrket@gmail.com**Halyna KEMIN,***orcid.org/0000-0001-8708-3950*

Candidate of Pedagogical Sciences,

Associate Professor at the Department of English Language Practice and Methodology of its Teaching
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
(Drohobych, Lviv region, Ukraine) keminhalyna@dspu.edu.ua

WESTERN UKRAINIAN LANDS IN THE 13TH – 17TH CENTURIES: EDUCATION, CULTURE, IDENTITY

The article describes the educational and cultural processes that took place in the thirteenth and seventeenth centuries in the territories of former Kyivan Rus, which became part of the Grand Duchy of Lithuania, Poland and Hungary.

We have shown that the Western Ukrainian lands suffered less destruction, which allowed them to preserve their education and culture. The main cultural and educational centres here were Lviv, Volodymyr-Volynskiy, Lutsk, and others.

The incorporation of Ukrainian lands into Lithuania, Hungary, and Poland could not pass without a trace for Ukrainian culture, religion (Orthodox), and schools. Humanism and the Reformation gave a strong impetus to the development of education and science in Europe. Jesuit schools emerged in large numbers, which were attractive primarily because of their free education, the possibility of studying for children of different social strata, a humanistic curriculum, and a light religious programme.

The article pays considerable attention to the study of the activities of collective bodies – brotherhoods, national-religious and public-cultural organisations, which appeared in the late 16th and early 17th centuries due to the fact that Ukrainian lands were occupied by the Polish-Lithuanian Commonwealth and Ukrainian culture was restricted.

On the basis of the materials studied, it is found that from the second half of the sixteenth century Protestantism came to the territory of Ukraine in two ways – through the Polish-Lithuanian principality (thanks to the famous political and religious figure Prince Radziwil) and Transylvania (thanks to the Transylvanian princes Rakoczy).

It is concluded that during the period analysed in the article, the Orthodox schools operating in Ukraine at that time could not compete with Jesuit and Protestant schools, whose attractiveness among the children of the Ukrainian nobility contributed to the destruction of their identity and detached them from their Ukrainian roots.

Key words: Galicia-Volhynia principality, Polish-Lithuanian state, Ukrainian nobility, Jesuit schools, Protestantism.

Постановка проблеми. Перервана традиція літописання зумовила низку білих плям в історії, серед яких культурно-освітні процеси та трансформації, які відбувалися на територіях колишньої Київської Русі, які потрапили до складу Великого Литовського князівства, Польщі та Угорщини у XIII–XVII ст.

Аналіз досліджень. Досліджуючи цю проблематику, ми вивчали праці Т. А. Балабушевич (Балабушевич, 2011), Л.О. Зашкільняка (Зашкільняк, 2002), М.Г. Крикуна (Крикун, 2002), М.М. Басараба (Басараб, 2009), М.М. Вегеша (Вегеш, 2009), М.Ю. Токаря (Токар, 2009) та багатьох інших.

Мета статті – дослідити та проаналізувати освітні та культурні процеси, які відбувалися у XIII–XVII ст. на територіях колишньої Київської Русі, що потрапили до складу Великого Литовського князівства, Польщі та Угорщини.

Виклад основного матеріалу. Розвиток освіти й культури Київської Русі було загальмовано на тривалий час татарською навалою. Західна частина Київської Русі ще певний час проіснувала під назвою «Галицько-Волинське князівство», але теж втратила незалежність під тиском зовнішніх чинників. У результаті, колись могутня держава, Київська Русь була розподілена між Великим Московським царством, що виникло у XIV ст., Великим Литовським князівством, Польщею та Угорщиною.

Західноукраїнські землі зазнали менших руйнувань, що дало їм змогу зберегти свою освіту і культуру. Основними культурно-освітніми центрами тут виступають Львів, Володимир-Волин-

ський, Луцьк та ін. Кордони Галицько-Волинського князівства проходили у безпосередній близькості від європейських країн, де ідеї гуманізму почали активно поширюватися у всіх сферах суспільного життя. Галицькі князі брали активну участь як у військових, політичних, економічних, так і в культурних заходах, які у той час відбувалися у Східній та Центральній Європі. Особливо це стосувалося таких країн, як Угорщина, Польща, Литва. Галицькі князі були тісно пов'язані родинними зв'язками зі своїми сусідами, особливо з угорцями. Руська мова досить часто лунала при дворі угорських королів. Важливим фактором європеїзації західноукраїнських земель був факт коронування Данила Галицького у Дорогочині. (Зашкільняк, Крикун, 2002: 121)

Тим часом колись могутня Візантійська імперія поступово втрачає свою потугу. Це виявлялося у втраті військового, політичного, економічного і, головне, релігійного впливу на ті процеси, що проходили у Європі, де спостерігався культурний зріст. Поступово до нього починає приєднуватися й Україна, яка згодом територіально входить частково до литовських, а частково до польських та угорських земель.

Входження українських земель до складу Литви, Угорщини та Польщі не могло пройти безслідно для української культури, релігії (православної) та школи. Традиційно Русь вважала Візантію своєю провідницею як у релігії, так і в культурі. Православний (східний) обряд української церкви, у якому домінували візантійські мотиви, різко контрастував з римо-католицьким

(латинським) обрядом країн, до складу яких входили українські землі. Різниця насамперед полягала у високому інтелектуальному забезпеченні богословської та філософської науки видатними вченими, релігійними та культурно-освітніми діячами зазначеного періоду. Турецьке панування над візантійськими територіями врешті-решт призвело до втрати Константинополя (1453), а, отже, – до суттєвого зменшення його консолідуючої ролі серед православних церков. Православні священики зубожіли і були змушені займатися сільським господарством, а духовенство намаглося отримати більше земель. Православна церква на території Великого князівства Литовського перебувала в кращих умовах, ніж на російській чи польській території (Тищик, 2001: 54).

Позиції католицької церкви в польській державі були сильнішими, ніж на литовських землях. Православні віруючі мали формальну свободу віросповідання, але їхня конфесія вважалася нижчою за католицьку.

У цих умовах активізувалася діяльність католицької церкви, на боці якої стояв увесь державний механізм і Польщі, і Литви. Вони з'єднали Україну із Західною Європою. Західний вплив ми бачимо в латинізації української еліти. Також можна відзначити процес латинізації українських елітних кіл, гуманістичні та реформаційні тенденції у духовній сфері.

Гуманізм був ідеологічним підґрунтям Ренесансу. Він передбачав моральність і щедрість. Зростала зацікавленість освітою, книгами та наукою.

Змінилося також розуміння людської та божественної природи. Гуманісти вважали, що людський світ сповнений аморальності, бруду та жорстокості, а людська природа є апіорі гріховною.

Гуманізм та Реформація дали сильний поштовх розвитку освіти й науки у Європі. Тут у великій кількості виникають школи нового типу, університети, у яких навчається молодь з різних країн Європи. Тільки в Краківському університеті (Польща) у 1510–1560 роках здобули освіту 352 українці. У 15 столітті для українських студентів у Празькому та Краківському університетах існували спеціальні гуртожитки. Українські студенти здобували освіту в Болоньї, Падуї, Базелі, Гейдельберзі, Лейпцигу, Лейдені (Кордуба, 1917: 62).

Частина українців виїжджала на роботу до Західної Європи. Деякі з них стали видатними представниками західноєвропейської гуманістичної культури. Серед видатних українських вчених і педагогів цього періоду слід згадати Юрія

Котермака (1450–1494) (більш відомого як Юрій Дрогобич), який був вченим європейського рівня, носієм ідей гуманізму та нових досягнень науки. Він був першим українцем, який у 1482 році отримав ступінь доктора медицини в Болонському університеті та зробив розтин людського тіла, щоб зрозуміти причини хвороб і знайти найкращий спосіб лікування. За великий внесок у національну культуру отримав звання громадянина Болоньї. Юрій Дрогобич був першим автором друкованої книги, виданої українцями за кордоном «Прогностична оцінка поточного 1483 року магістра Юрія Дрогобича з Русі, доктора філософії та медицини Болонського університету». Вона містила відомості з астрології, астрономії, метеорології, філософії, економіки та географії. Тут також була перша географічна інформація про Україну в друкованому виданні. Юрій Дрогобич, Станіслав Оржеховський, Себастьян Фабіан Клонович та інші, як засновники української гуманістичної культури, зробили свій внесок у розвиток правових поглядів. Вони були одними з перших філософів, які заперечували божественне походження влади, пропонували ідеї освіченої монархії, правового обмеження влади. Вони виступали проти підпорядкування світської влади релігійним органам. Діяльність українських гуманістів цього періоду сприяла формуванню національної свідомості, поширенню освіти та наукових знань в Україні. Європейське Відродження сприяло поширенню світської (нерелігійної) культури в Україні. Українці почали використовувати розмовну мову для процесу творення духовних цінностей, відродження літературних традицій Київської Русі, творчого використання західноєвропейських культурних здобутків (Тимошенко, 2020: 121).

Серед населення також зріс інтерес до освіти. Особливо цьому сприяла Реформація, оскільки і лютерани, і кальвіністи (спільно з соцініанами) надавали школам особливого значення при поширенні знань про своє віровчення. Навчання у таких університетах та школах було доступним для представників будь-яких віросповідань, тому українська молодь, яка хотіла здобути добру освіту, виїжджала на навчання за кордон, де досягала високих результатів у різних науках, але досить часто захоплювалася і протестантськими поглядами (Польсько-українське пограниччя, 2019: 78).

В умовах іноземної експансії українці мусили зберігати національну ідентичність. У православній Україні почали будувати католицькі костели, а при них – єзуїтські школи,

які з'явилися на території Польсько-Литовської держави у другій половині XVI ст. (Ярослав, Замостя) і мали значний вплив на українську молодь. Єзуїтські школи виконували роль середніх гуманістичних шкіл. У своїй діяльності вони керувалися принципом освіченого благочестя. Найбільш поширеними типами єзуїтських шкіл були школи середнього і вищого рівня. Перші мали п'ять класів: граматичні (три нижчих) і гуманістичні (два вищих). У першому (клас інфіма) вивчали основи латинської та грецької мов. У другому (клас граматики) вивчали граматику та основи синтаксису, у третьому (клас синтаксису) – письмо і латинську граматику, читали твори античних авторів, а також вивчали міфологію, історію, географію та початки математики. У четвертому (клас піїтики) поглиблювалося вивчення класичних мов, у п'ятому (клас риторики) учні навчалися красномовству, вчилися брати участь у різного роду диспутах. (Кемінь, Невмержицька, 2010: 132)

Виховна методика у єзуїтів на той час була однією з найефективніших у Європі. Серед учнів своїх шкіл вони всіляко підтримували принцип змагальності. Привабливість єзуїтських шкіл пояснювалася передовсім безкоштовністю навчання, можливістю навчання для дітей різних суспільних верств, гуманістичною навчальною програмою та необтяжливою релігійною програмою. Методика навчання в єзуїтських школах була високоефективною. Основний акцент робився на активному засвоєнню знань через вправи, часті повторення, публічні виступи, систему іспитів. До наступного класу учня переводили тільки після засвоєння ним попереднього матеріалу (Балабушевич, 2011: 11).

Через високу якість освіти в єзуїтських школах навчалася багато дітей української шляхти. Чужа конфесійна школа – і протестантська, і католицька, відривала їх від українського кореня. Молодь йшла до цих шкіл ще й для того, аби підготуватися до вступу на адміністративні, судові та інші посади у Польсько-Литовській державі, що було причиною її колонізації. Православні школи, які діяли в Україні на той час, не могли скласти конкуренції матеріально забезпеченим, укомплектованим висококваліфікованими професорами єзуїтським школам.

З другої половини XVI ст. протестантський рух починає поширюватися і в Україні. Основними носіями ідей протестантства тут виступала руська шляхта, яка мала доступ до знань у найкращих університетах Європи, в тому числі й протестантських (Лейденському, Ляйпцигському, Страсбурзькому, Гейдельберзькому, Кенігсберзь-

кому). У середині XVI ст. Руські землі входили до складу країн, у яких протестантство набирало все більшої сили: Польщі, Великого князівства Литовського, Трансильванії. Антиклерикально налаштованій українській шляхті були близькими демократичні засади устрою протестантських церков, які не вимагали значних матеріальних та фінансових преференцій з боку своїх вірників. (Воєнна історія України, 2014: 201)

Наприкінці 16 – на початку 17 століття в Україні почали формуватися колективні органи – братства. Це були національно-релігійні та громадсько-культурні організації. Їх поява була зумовлена тим, що українські землі були окуповані Річчю Посполитою, а українська культура опинилася в ситуації обмеження. Братства захищали права українського народу, православну віру, навчали українців, організовували і підтримували школи, готували письменників, філософів, ораторів, вчителів, опікувалися пам'ятками історії та культури, літописами, книгами, підтримували бідних, сплачували викупи за українців, які опинилися в турецькій неволі, брали участь у похоронних церемоніях членів братств. Братства уособлювали національну свідомість українського народу. По суті, рух братств відіграв таку ж роль, як Реформація в Європі (духовенство опинилося під контролем державних органів). Братства боролися проти колонізації (насадження польської мови в Україні). Серед основних завдань цих організацій були: підвищення морального та інтелектуального рівня членів, освіта, захист православної релігії. Діяльність цих організацій мала сприяти відродженню національної церкви. (Коба, 1994: 46).

У 1588 році було створено Львівське братство. Члени братства прагнули до самоврядування українців у цьому місті та захисту православних традицій. Педагогічні принципи братських шкіл ґрунтувалися на гуманізмі. У статуті Львівської братської школи (1586 р.) був закладений принцип цінності кожної людини, незважаючи на її походження чи статки. На найкращих місцях зазвичай мали сидіти найкращі учні (навіть, якщо вони були бідні). Тілесні покарання були заборонені. Повага до людської гідності була одним з найважливіших пунктів педагогічної практики. Згідно з цим статутом, учитель мав бути прикладом моральної поведінки: бути віруючим, скромним, не гніватися, не вживати грубих слів, не бути еретиком тощо. Братські школи були демократичними освітніми закладами. У Львівській братській школі навчалися діти поміщиків, священників, ковалів, пекарів, малярів, кравців, кушнірів і

навіть бідняків. Братські школи мали греко-слов'янський характер. Латинська та польська мови також були одними з основних предметів у таких школах. Учні вивчали читання, письмо, граматику, діалектику, риторичку, піїтику, арифметику, геометрію, астрономію, музику (Ісаєвич, 1966: 13).

На територію України протестантизм йшло двома шляхами – через Польсько-Литовське князівство та Трансильванію (для Закарпаття). Через Польсько-Литовське князівство ідеї протестантизму в Україні поширювалися завдяки відомому політичному й релігійному діячеві князеві Радзівілу, який особисто знав і підтримував видатного чеського педагога Яна Амоса Коменського у період, коли той перебував в еміграції в Польщі (Сінкевич, 2020: 37).

До володінь князя Радзівіла належала значна кількість маєтків у північній частині України. Саме навколо Радзівіла гуртувалися інші відомі представники цього руху. Останні історичні дослідження доводять, що у переписці між Яном Амосом Коменським та князем Радзівілом йшлося про можливе придбання протестантами на території України земель під заснування навчального закладу західного зразка, який став би не тільки

освітнім, але й науковим та релігійним центром протестантизму.

Через Трансильванію, до складу якої входила й частина Закарпаття, на територію України протестантизм поширювалося завдяки трансильванським князям Ракоці, що надали політичний притулок у своїх володіннях (Шарош-Патак) Яну Амосу Коменському. Саме у Шарош-Патаці (зараз це угорське містечко поблизу кордону з Україною – прим. авт.) Коменський організував свою школу, у якій навчалися діти протестантської шляхти, в тому числі й закарпатської. Крім того, протестантські школи виникли в таких містах Закарпаття, як Хуст, Тячів, Виноградів. Саме в цих містах прихильників Реформації на Закарпатті було чи не найбільше (Басараб, Вегеш, Токар, 2009: 98).

Висновки. Даний період характеризується високим інтелектуальним забезпеченням богословської та філософської науки видатними вченими, релігійними та культурно-освітніми діячами, активним розвитком єзуїтських та протестантських шкіл. Православні школи, які діяли в Україні на той час, не могли скласти конкуренції єзуїтським школам. Їх привабливість серед дітей української шляхти сприяв руйнуванню їхньої ідентичності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Балабушевич Т. А. Підкарпатська Русь пізнього середньовіччя (XI–XV ст.). *Наукові записки НаУКМА*, 2011. Т. 117. Історичні науки. С. 10–15.
2. Басараб М., Вегеш М., Токар М. Карпатська Україна в контексті українського державотворення: *Навчальний посібник*. Видання друге. Ужгород, 2009. 256 с.
3. Воєнна історія України. Галичина та Закарпаття : *зб. наук. праць за матеріалами Всеукр. наук. військово-історичної заочної конф.*, 5, 6 червня 2014 р. Нац. військово-історичний муз. України, 2014. 504 с.
4. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів. нац. ун-т ім. І. Франка; Ін-т іст. досліджень; Центр іст. полоністики. Львів, 2002. 752 с.
5. Ісаєвич Я. Найстаріші документи про діяльність братств на Україні. К., 1966. Вип. 2. С. 12–22.
6. Кемінь В. П., Невмержицька О.В. Історія виховання. Т. 1.: Від найдавніших часів до XVIII ст.: *навчально-методичний посібник*. Дрогобич, 2010. 216 с.
7. Коба Л.А. Братські школи в Україні: XVI–XVII ст. *Початкова школа*, 1994. № 11. С. 45–47.
8. Кордуба М. Північно-західна Україна. Відень, 1917. 90 с.;
9. Польсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення: *монографія*. НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2019. 392 с.
10. Сінкевич Є.Г. Українсько-польські відносини (1918–2020) : *Навчальний посібник*. Вид. 3, виправлене і доповнене. Черкаси, 2020. 145 с.
11. Тимошенко Л.В. Руська релігійна культура Вільна. Контекст доби. Осередки. Література та книжність (перша третина XVII ст.): *монографія*. Дрогобич. Коло, 2020. 796 с.
12. Тищик Б. Й. Історія держави і права Австрії та Австро-Угорщини (X ст. – 1918 р.) : *текст лекцій*. Л., 2001. С. 54–55.

REFERENCES

1. Balabushevich, T.A. (2011). Pidkarpatska Rus piznyogo serednyovichya (XI–XV st.) [Carpathian Rus of late Middle Ages (XI–XV centuries)]. *Naukovi zapisky NA UKMA*. [in Ukrainian].
2. Basarab M., Vehesh M., Tokar M. (2009). Karpatska Ukraina v konteksti ukraïnskoho derzhavotvorennia [Carpathian Ukraine in the context of Ukrainian state-building]. *Navchalnyi posibnyk*. Vydannia druhe. Uzhhorod : Vseukrainske derzhavne vydavnytstvo «Karpaty», 256. [in Ukrainian].

3. (2014) *Voienna istoriia Ukrainy. Halychyna ta Zakarpattia*. [Military history of Ukraine. Galicia and Transcarpathia]. *Zb. nauk. prats za materialamy Vseukr. nauk. viiskovo-istorychnoi zaochnoi konf.*, 5, 6 chervnia 2014 r. Nats. viiskovo-istorychnyi muz. Ukrainy, 504. [in Ukrainian].
4. Zashkilniak L.O., Krykun M.H. (2002). *Istoriia Polshchi: vid naidavnishykh chasiv do nashykh dniv*. [Military history of Ukraine. Galicia and Transcarpathia]. Lviv. nats. un-t im. I. Franka. In-t ist. Doslidzhen. Tsent. ist. Polonistyky, Lviv, 752. [in Ukrainian].
5. Isaievych Ia. (1966) *Naistarishi dokumenty pro diialnist bratstv na Ukraini* [The oldest documents on the activities of fraternities in Ukraine]. K. Vyp. 2, 12–22.
6. Kemin V. P., Nevmerzhytska O.V. (2010). *Istoriia vykhovannia. T. 1.: Vid naidavnishykh chasiv do XVIII st.* [History of education. Vol. 1: From ancient times to the eighteenth century]. Navchalno-metodychnyi posibnyk. Drohobych, 216. [in Ukrainian].
7. Koba L. A. (1994) *Bratski shkoly v Ukraini: XVI–XVII st. Pochatkova shkola*, № 11, 45–47. [in Ukrainian].
8. Korduba M. (1917) *Pivnichno-zakhidna Ukraina*. [North-western Ukraine]. Viden, 90. [in Ukrainian].
9. *Polsko-ukrainske pohranychchia: etnopolitychni, movni ta relihiini kryterii samoidentyfikatsii naselennia*. [The Polish-Ukrainian borderland: ethno-political, linguistic and religious criteria of self-identification of the population]. Monohrafiia. NAN Ukrainy. Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha, Lviv, 392. [in Ukrainian].
10. Sinkevych Ye.H. (2020) *Ukrainsko-polski vidnosyny (1918–2020)*. [Ukrainian-Polish relations (1918–2020)]. Navchalnyi posibnyk. Vyd. 3, vypravlene i dopovnene. Cherkasy. Vyd-vo ChNU im.B. Khmelnytskoho, 145. [in Ukrainian].
11. Tymoshenko L.V. (2020) *Ruska relihiina kultura Vilna. Kontekst doby. Oseredky. Literatura ta knyzhnist (persha tretyna XVII st.)* [Russian religious culture is free. Context of the era. Centres. Literature and books (first third of the 17th century).]: monohrafiia. Drohobych, Kolo, 796. [in Ukrainian].
12. Tymoszenko L. (2005) *Historiografia unii brzeskiej na przelomie stulieci: próba porównawczej recenzji monografii o Borysa Gudziaka i Michała Dmitriewa*. *Rocznik Instytutu Europy SrodkowoWschodniej*. Lublin, R.3, 206–221.